

PAUL W. KAHN

PASTATYTI

LIBERALIZMĄ

Į VIETA

Iš anglų kalbos vertė
Milda Dyke ir Irena Jomantienė

Lietuvos nacionalinės
Martyno Mažvydo bibliotekos
Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras

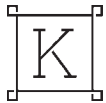
Vilnius, 2025

Versta iš:

Paul W. Kahn. *Putting liberalism in its place.*

Princeton University Press, 2005

Knygos leidimą finansavo

LIETUVOS
KULTŪROS
TARYBA

Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras yra struktūrinis Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos padalinys, savo leidybine veikla padedantis įgyvendinti bibliotekos misiją būti Lietuvos žinių erdve, kuriančia vertę visuomenei.

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

© Paul W. Kahn, 2025

© Milda Dyke, Irena Jomantienė, vertimas, 2025

© Simas Čelutka, įvadas, 2025

© Saulius Bajorinas, apipavidalinimas, 2025

© Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2025

ISBN 978-5-420-01884-2

Turinys

Pasiuokojimas – liberalų ignoruojama politiškumo šerdis.

Paulo W. Kahno politinės minties apžvalga. Dr. Simas Čelutka / 7

PADĖKA / 23

ĮVADAS: **Pastatyti liberalizmą į vietą** / 25

I DALIS: **Kultūros studijos ir liberalizmas** / 49

1. Liberaliojo pasaulio architektūra / 51

2. Trumpa Amerikos liberalizmo genealogija / 80

3. Liberalizmo nestabilumai / 122

II DALIS: **Meilė ir politika** / 149

4. Sielos gebėjimai: anapus proto ir interesų / 151

5. Erotinis kūnas / 184

6. Politikos autonomija modernioje tautinėje valstybėje / 223

IŠVADA: **Tautinės valstybės ateitis** / 277

Rodyklė / 297

Pasiaukojimas – liberalų ignoruojama politiškumo šerdis. Paulo W. Kahno politinės minties apžvalga

Dr. Simas Čelutka

Jeilio profesorius Paulas Kahnas (g. 1952) – dar menkai atrastas, tačiau labai įdomus politinis mąstytojas. Pirmiausia jis yra žinomas kaip teisės filosofijos atstovas (ir pats taip identifikuojasi), tačiau jo mąstymas gerokai platesnis, apimantis politinės filosofijos, politinės teologijos, kultūros antropologijos ir istorijos tyrinėjimus. Jis netgi yra parašęs knygą apie hollywoodinį kiną ir socialinės vaizduotės struktūras bei populiariuose amerikietiškuose filmuose atsiskleidžiančius pamatinius naratyvus¹. Svarbiausi Kahno veikalai: *Political Theology: Four New Chapters on the Concept of Sovereignty* (Columbia University Press, 2011), *Sacred Violence: Torture, Terror, and Sovereignty* (University of Michigan Press, 2008), *Out of Eden: Adam and Evil and the Problem of Evil* (Princeton University Press, 2006) ir *Putting Liberalism in Its Place* (Princeton University Press, 2004). Savo knygose Kahnas nagrinėja giliąsias moderniosios visuomenės raidos tendencijas, jos vidinius konfliktus ir įtampas, taip pat mėgina pozityviai aprašyti moderniojo politiškumo struktūras. Nors daugiausia dėmesio skiria JAV politinės patirties ir savivokos analizei, jo įžvalgos ir kritikos strėlės sminga į pačią modernybės šerdį, todėl verta iš jų semtis įkvėpimo ir mums, permąstant jas iš Lietuvos politinės bei intelektualinės perspektyvos. Lietuvių skaitytojams labiausiai turėtų rezonuoti Kahno šioje knygoje plėtojami samprotavimai apie svarbiausią pasiaukojimo vietą mūsų politiškumo sąvokos sąrangoje. Rusijos karas su Ukraina ir pasaulį drebinančios geopolitinės slinktytys vėl stipriai aktualizuoja pasiaukojimo sąvokos reikšmę, skatina apie ją mąstyti naujomis sąlygomis.

¹ Paul W. Kahn, *Finding Ourselves at the Movies: Philosophy for a New Generation*, Columbia University Press, 2013.

Teisės srityje Kahnas yra žinomas kaip vadinamosios kultūrinės teisės interpretacijos atstovas. Ši teisinio mąstymo mokykla polemizuoja su kitomis įtakingomis teisės sampratomis, ypač su teisiniu pozityvizmu, kuris teisę traktuoja kaip abstrakčių normų konstravimo, išvedinėjimo ir taikymo procedūrą. Kultūrinė teisinio mąstymo kryptis į teisę žvelgia kaip į bendrojoje šalies kultūroje besiformuojančią sritį, kuri yra esmingai susieta su piliečių politine ir kultūrine tapatybe, istorine atmintimi ir vertybinėmis orientacijomis. Pasitelkdamas Charleso Tayloro terminą šią intersubjektyvių prasmų sritį Kahnas vadina socialine vaizduote (angl. *social imaginary*). Būtent šis tarpinio – tarp gryno subjektyvumo ir gryno objektyvumo – prasmų laukas ir yra Kahno tyrinėjimų objektas. Dėl šios priežasties jis nagrinėja ne vien politikos ar teisės filosofų darbus, teisinius nutarimus bei dokumentus, bet ir išsamiai gvildena didžiųjų valstybinių politikos kalbas, politinę retoriką, religinius kontekstus, Bibliją, populiarius filmus, visuomenei reikšmingas knygas, simbolius ir paminklus. Jam svarbu suprasti, kaip patys piliečiai save suvokia per socialinės vaizduotės terpėje besiformuojančias sąvokas ir prasmes. Galima sakyti, kad Kahnui pirmiausia rūpi ne teorija ar abstrakcijos, o praktika ir pamatinės piliečių savęs suvokimo formos. Jo žiūros taškas yra pirmojo asmens perspektyva, tiek jos vienaskaita, tiek daugiskaita – ypač „mes“ dimensija. Tuo ši prieiga skiriasi nuo Vakaruose dominuojančio teorinio, racionalistinio mąstymo apie politiką ir teisę, kuris ieško vadinamojo Archimedo taško arba visiškai neutralaus, nešališko, individualistinio požiūrio taško.

Carlo Schmitto intelektualinis palikimas

Politinėje filosofijoje Kahnas seka vokiečių juristo Carlo Schmitto (1888–1985) pramintomis pėdomis. Viena svarbiausių Kahno knygų *Political Theology: Four New Chapters on the Concept of Sovereignty* tik vienu žodžiu skiriasi nuo garsiojo Schmitto veikalo *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (1922) pavadinimo. Šioje knygoje Kahnas savitu būdu tęsia Schmitto politinės teologijos tyrinėjimus, tik pritaiko juos šiuolaikinės politinės tikrovės, o konkrečiai – amerikiečių politinės vaizduotės analizei. Vis dėlto jau ir šioje, ir ankstesnėje Kahno studijoje apie liberalizmą aiškiai juntama Schmitto įtaka. Taigi verta priminti keletą pagrindinių Schmitto idėjų, kurias reikia turėti omenyje skaitant Kahno tekstus.

Pirma, Schmittas kaip kertinį politišumą apibrėžiantį kriterijų suformulavo perskyrą tarp draugo ir priešo. Šis kriterijus neredukuojamas į kitų

sričių – moralės, ekonomikos, estetikos – kriterijus. Moralinė gėrio-blogio, ekonominė pelno-nuostolio, estetinė grožio-bjaurasties perskyros negali paaiškinti politiškumo, kurį apibrėžia kitos prigimties dichotomija – egzistencinė savų ir svetimų kolektyvinių bendrijų skirtis². Politinis priešas yra kas kita nei ekonominis konkurentas ar kitamintis etinėse diskusijose. Politinė priešystė mus priartina prie gyvybės ir mirties slenksčio, gali pareikalauti kraujo praliejimo. Kita vertus, kolektyvinis priešas nebūtinai turi būti moraliai blogas – politinius konfliktus paprastai sukelia veiksniai, susiję su išlikimu, galios didinimu ir išlaikymu, savasties ir gyvenimo būdo išsaugojimu³. Be to, politinis priešas visada yra kolektyvinis, ne asmeninis, o moraliniai santykiai pirmiausia yra tarpasmeniniai. Dėl šių priešasčių, Schmitto teigimu, klaidinga painioti politikos ir moralės sritis, ypač – paversti politiką universalios moralės funkcija. Tai veda į politikos hipermoralizaciją ir pernelyg užaštrina politinių konfliktų dinamiką⁴.

Antra, Schmitto politinė filosofija yra sukonstruota kaip alternatyvi pasaulėžiūra Apšvietos racionalizmui ir liberalizmui. Jam ypač kliūva šią filosofiją grindžiantis individualizmas, skiepijantis nepagrįstą priešstatą tarp individo, kuris laikomas iš prigimties geru, ir valstybės, kuri traktuojama tik kaip būtinas, neišvengiamas blogis⁵. Kadangi politiškumas, remiantis Schmitto prielaidomis, apima kolektyvinio lygmens sprendimus ir konfliktus, liberalai negali pasiūlyti pozityvios politikos sampratos, tik politikos kritiką. Jie negali suformuluoti pozityvių politinių įsipareigojimų ir yra akli politinės būtinybės reikalavimams, nes esminiu atskaitos tašku paverčia individo norus ir pasirinkimus. Nuostata, kad praktiniame gyvenime viskas priklauso nuo individo norų, yra antipolitiška ir turi rimtų politinių pasekmių, nes tokiu atveju individas vis labiau tampa vien teisių, o ne pareigų subjektu, jo santykis su bendrapiliečiais darosi vis kritiškesnis ir atsainesnis.

Nuosekliai vadovaujantis individualizmu, neįmanoma paaiškinti tokių politinio gyvenimo veiksmų kaip savanoriškas pasiaukojimas valstybės

² Carl Schmitt, *The Concept of the Political. Expanded Edition*, transl. G. Schwab, The University of Chicago Press, 2007, p. 26–28.

³ Ibid. p. 47–49.

⁴ Carl Schmitt, *The Tyranny of Values & Other Texts*, transl. S. G. Zeitlin, Telos Press, 2018, p. 30–31; Carl Schmitt, *The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum*, transl. G. L. Ulmen, Telos Press, 2006.

⁵ Carl Schmitt, *Constitutional Theory*, transl. J. Seitzer, Duke University Press, 2008, p. 169–172.

ir bendruomenės labui, rizika ir drąsa statyti savo gyvybę į mirtiną pavojų, pareiga atsilipti į valstybės šaukimą kariuomenėn⁶. Žiūrint iš individualizmo perspektyvos, priverstinis individo šaukimas į kariuomenę yra nepateisinamas – jei nenori, jis gali ir neginti savo valstybės, nes asmeninis noras ir sutikimas yra aukščiau už egzistencinius politinės bendrijos reikalavimus. Individualizmas teoriškai gali pateisinti situaciją, kurioje nė vienas pilietis savanoriškai neitų ginti savo šalies⁷. Taip mąstant, neįmanoma suformuluoti nuoseklios ir produktyvios politikos sampratos.

Dar daugiau: anot Schmitto, individualizmą grindžianti optimistinė antropologija, kuri postuluoja gerą žmogaus prigimtį, prieštarauja politiškumo esmei. Privačiame gyvenime galime vadovautis idealistinėmis prielaidomis apie žmogaus gerumą ir racionalumą, tačiau politikoje privolome remtis realistine žmogaus prigimtinio pavojingumo, nepastovumo ir nepatikimumo prielaida⁸. Realistai nepuoselėja iliuzijos, esą žmogus ar juo labiau žmonių bendrijos vadovaujasi išimtinai racionaliais įsitikinimais – juos dažnai nustelbia emocijos, aistros, nuoskaudos ir instinktai. Todėl Schmittas teigia, jog realistinė arba pesimistinė antropologija yra valstybės stabilumo, tvarkos ir politinės vienybės pagrindas. Jo požiūriu, tikri politiniai mąstytojai suponuoja žmogų iš prigimties esant blogą ir šios prielaidos pagrindu konstruoja adekvačias politikos sampratas, pripažįstančias draugo-priešo perskyrą⁹. Tokį realizmą grindžia blaivus suvokimas, kad net jei tu pats ir norėtum gyventi pasaulyje be priešų, kitos valstybės ar teroristinės organizacijos gali nuspręsti tave paversti priešu ir siekti sunaikinti bet kokia kaina. Kitaip tariant, politikoje ne viskas priklauso vien nuo kilnių pacifistinių mano ir mano bendraminčių užgaidų. Pasak Schmitto, į nesibaigiančias diskusijas, teises procedūras ir abstrakčius etinius samprotavimus orientuotas liberalizmas yra iš principo nepajėgus užčiuopti šios egzistencinės politiškumo dimensijos.¹⁰

Trečia, Schmittas yra pagarsėjęs kaip politinės teologijos kūrėjas. Politinė teologija – daug nesusipratimų ir kontroversijų sulaukusi sąvoka¹¹. Svarbu jos nepainioti su religine politika ar teokratija; čia nekalbama

⁶ Schmitt, *The Concept of the Political*, p. 35, 62–63.

⁷ Ibid. p. 71.

⁸ Ibid. 58–61.

⁹ Ibid. 61.

¹⁰ Ibid. 70–73.

¹¹ Plačiau apie tai žr. Linas Jokubaitis, „Carlo Schmitto politinės teologijos statuso problema“, *Problemos*, 84, 2013, p. 99–110.

apie politikos pajungimą specifinei religinei doktrinai ar teologinei sistemai. Schmitto politinė teologija – tai unikalus žvilgsnis į teisės sąvokų sociologiją ir genealogiją, rodantis, kad „visos svarbiausios šiuolaikinės valstybės teorijos sąvokos yra teologinės sąvokos“¹². Ši disciplina nagrinėja struktūrinės politinių bei teologinių sąvokų analogijas, identifikuoja ir aprašo, kaip konkretūs teologiniai terminai, transformuodamiesi ir pereidami į sekuliarų diskursą, steigia ir palaiko pamatines moderniojo politinio mąstymo kategorijas. Schmittas pateikia kelis pavyzdžius: politinė aukščiausiojo įstatymų leidėjo sąvoka atitinka teologinę Dievo sąvoką, išimtinės padėties sąvoka jurisprudencijoje – stebuklo sąvoką teologijoje¹³. Pastarajai sąvokai Schmittas skiria itin daug dėmesio, nes jam atrodo, kad modernusis racionalizmas ir pozityvizmas mėgina visiškai eliminuoti išimties, arba stebuklo, veiksnį. Pozityvistai siekia sukurti tokias teisės ir politikos sistemas, kuriose nebeliktų vietos spontaniškam, netikėtam, suvereniam sprendimui ir iš ankstesnių normų ar precedentų neišplaukiančiam veiksmui. Pagal šią viziją, teisė ir politika turėtų virsti unifikuotu funkcionalizmu, administracijos ir biurokratijos valdymu, „neasmeniniu neasmeninės normos galiojimu“, kuris apsieitų be asmeninio angažavimosi, atsakomybės, rizikos ir drąsos¹⁴. Schmittas mėgina reabilituoti šią politinės patirties dimensiją formuluodamas decizionistinę suvereniteto sampratą: „Suverenus yra tas, kuris priima sprendimą išimtinės padėties atveju.“¹⁵

Vis dėlto Schmitto atveju politinė teologija siekia toliau, nei jis pats linkęs pripažinti. Ji ne tik aprašo struktūrinės teologijos bei teisės sąvokų analogijas, bet ir primena, kad politinio sprendimo negalima paaiškinti vien racionaliais motyvais ar skaičiavimais. Politikoje už protą ne mažiau svarbus yra tikėjimas. Kaip bus galima įsitikinti skaitant knygą, šis aspektas ypač svarbus Kahnui. Drąsa ir ryžtas aukotis dažnai pranoksta racionalius svarstymus. Jei viską sprendžia individas, ekstremaliomis aplinkybėmis (pavyzdžiui, kai prasideda karas ar priešas okupuoja šalį) galbūt jam racionaliau emigruoti ir nerizikuoti savo gyvybe. Ypač jei kalbama apie šeimą, o ne pavienį individą; racionalu ir etiškai pateisinama pirmiausia siekti pasirūpinti savo vaikų ir mylimųjų saugumu. Vis dėlto

¹² Carl Schmitt, *Politinė teologija; Politinė teologija II*, vertė A. Gailius, Vilnius: Versus aureus, 2014, p. 56.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid. p. 50.

¹⁵ Ibid. p. 30.

nemažai žmonių panašiomis aplinkybėmis aukojasi dėl tėvynės. Toks sprendimas sunkiai paaiškinamas iš grynai racionalios perspektyvos. Čia atsiveria bendruomeniškumo, tikėjimo, besąlygiško atsidavimo, lojalumo, pareigos, atsakomybės, lemtingų „arba, arba“ pasirinkimų erdvė. Asmuo jaučiasi esąs kažko didesnio už save dalimi, didesnio netgi už savo šeimą. Moderniaisiais laikais šį platesnį prasmės horizontą paprastai užpildo politinė arba tautinė tapatybė. Savo ypatingu emociniu, kultūriniu ir psichologiniu prieraišumu ji pranoksta įstatymų, institucijų, beasmenių normų ir formalių procedūrų visumą. Būtent šiuos aspektus padeda giliau suvokti politinė teologija.

Liberalizmo filosofijos trūkumai

Politinės filosofijos srityje Kahnas labiausiai pagarsėjęs kaip šiuolaikinio liberalizmo kritikas. Labai svarbu suprasti, koks yra šios kritikos statusas. Kahnas nėra toks reakcionieriškas kritikas, koks buvo Schmittas. Kahnas atvirai pripažįsta, kad liberalizmas užima svarbią vietą JAV ir apskritai Vakarų politinėje kultūroje. Jis neneigia liberalizmo pasiekimų ir pamatinių moralinių impulsų, kurie humanizavo Vakarų politinę kultūrą. Kalbant konkrečiai, Kahnas pripažįsta, jog žmogaus teisių apsauga yra reikšmingas šiuolaikinės politinės darbotvarkės tikslas. Netgi dar daugiau: jis atvirauja, kad asmeniškai, kaip privatus asmuo, pats yra liberalas. Tačiau, kaip tyrėjas ir mąstytojas jis stengiasi suprasti ne tik tai, kas atitinka jo asmenines politines pažiūras, bet ir tai, kaip save suvokia bendruomenė, kuriai jis priklauso. Taigi jam rūpi ne tik jo paties kaip individo, bet ir jo bendrapiliečių savimonė. Tai yra pavyzdinė, šiandien sparčiai nykstanti tyrėjo laikysena: sąžiningai tirti politinę tikrovę ir jos prielaidas, net jei ta tikrovė neatitinka tavo paties pažiūrų. Iš tiesų Kahnas ne kartą pabrėžia, kad jo projektas yra ne normatyvinis, o aprašomasis-fenomenologinis, t. y. jis stengiasi aprašyti tai, kokios socialinės vaizduotės struktūros apibrėžia ir formuoja mūsų politinę savivoką, o ne aiškinti, gerai ar blogai, kad jos taip veikia. Kitaip tariant, iš pradžių reikia suprasti, kas yra modernioji politika ir kaip ji funkcionuoja, be kokių prielaidų jos neįmanoma suprasti, o jau kitas žingsnis, kurį jis palieka kitiems tyrėjams ir skaitytojams, yra esamos tikrovės kritika ar, atvirkščiai, – jos privalumų išskėlimas.

Taip pat svarbu pabrėžti, jog Kahnui liberali kultūra yra kur kas platesnis reiškinys nei liberalizmo teorija. Liberalioje kultūroje veikia ne tik liberalūs elementai, tačiau liberalūs teoretikai juos ignoroja ir taip iškreipia

politinių reiškinių supratimą. Kahnas pažymi, kad jis nesiekia paneigti liberaliųjų praktikų, o veikia nori išplėsti mūsų suvokimo horizontus ir atskleisti politinės tikrovės kompleksiskumą, kuriame savitu būdu derinami ir liberalūs, ir neliberalūs veiksniai¹⁶. Kahno tikslas nėra švęsti ar entuziastingai agituoti už neliberalius liberalios kultūros aspektus, tačiau jam svarbu juos fiksuoti ir išgryninti, kad matytume kuo išsamesnį, tikresnį politinio patyrimo vaizdą.

Kuo Kahnui kliūva liberalioji politinė teorija? Pasak jo, liberalai nemato arba sąmoningai ignoruoja daugybę neliberalių, bet ne ką mažiau svarbių mūsų politinės kultūros ir socialinės vaizduotės aspektų, be kurių neįmanoma adekvačiai suvokti moderniosios politinės tikrovės. Politinis patyrimas apima daugiau, nei apie jį pasako modernioji liberalizmo filosofija. Liberalizmo atstovai pamiršta, jog jų teorizavimas yra fundamentaliai priklausomas nuo neliberalių politinio patyrimo struktūrų¹⁷. Teoriniame lygmenyje ši užmarštis reiškiasi tuo, kad liberalai kuria labai siauras, vienisiašakas politines teorijas. Šiam aspektui išaiškinti ir skirta Kahno knyga, provokatyviai pavadinta *Pastatyti liberalizmą į vietą*. Pavadinimas nurodo, kad Kahnas nesiekia fundamentaliai paneigti liberalizmo, veikia nori jį įterpti į jam tinkamą vietą moderniojo politinio patyrimo architektūroje. Liberalizmas joje tikrai turi savo vietą, bet jis negali būti sutapatintas su visu politiniu patyrimu, nes jis iš principo nepajėgus suprasti kai kurių kertinių politiškumo elementų. Paprastai tariant, šalia liberalizmo ir individo teisių akcentavimo mes turime matyti ir kitus politinės tikrovės aspektus, kurių nevalia ignoruoti.

Pasiaukojimas kaip pamatinė politinė kategorija

Kokių politinio patyrimo elementų nemato liberalizmo teorija? Anot Kahno, tai yra meilė ir pasiaukojimas. Jo teigimu, ignoruodami meilę mes negalėsime suprasti santykio tarp asmens ir politinės bendruomenės. Vienas esminių Kahno tikslų – identifikuoti ir aprašyti emocinius bei simbolinius moderniojo politinio gyvenimo pagrindus. Tam neužtenka vien Apšvietos mąstymo ir švietėjų sureikšminto proto – būtina atsigręžti į krikščioniškąją meilės tradiciją. Čia meilė suprantama ne moderniaja

¹⁶ Paul W. Kahn, „Political Theology Defended“, *Jerusalem Review of Legal Studies*, 5 (1), 2012, p. 32.

¹⁷ Paul W. Kahn, „The Question of Sovereignty“, *Stanford Journal of International Law*, 40, 2004, p. 259–282.

romantine prasmė; ją reikia suvokti plačiau, kaip pamatinį intencionalumą arba nukreiptumą į savo asmeninės ir bendruomeninės egzistencijos įprasminimą. Politinis gyvenimas, Kahno manymu, negali būti sutrauktas į abstrakčių normų ar taisyklių rinkinį; jis apima gyvybės ir mirties, gyvenimo prasmės ir tapatybės klausimus. Prisiartindama prie gyvybės ir mirties slenksčio politika apima ne tik protą, bet ir kūną, juslinę ir emocinę žmogiškojo patyrimo pusę. Būtent šiame proto ir kūno santykiyje gimsta žmogiškoji prasmė. Ji negali gimti vien proto pastangomis.

Pasak Kahno, liberalizmo teorija negali paaiškinti sąlygų, kurios politinę bendruomenę steigia ir palaiko kaip vientisą, iš kartos į kartą perduodamą istorinį pasakojimą, projektą ir pažadą. Liberalai neįstengia paaiškinti, kaip ir kodėl piliečiai gali peržengti savo savisaugos jausmą ir pasiaukoti politinės bendruomenės, kuriai priklauso ir su kuria tapatinasi, labui. Liberalioji teorija yra universalistinė, potencialiai orientuota į visus racionalius žmones. Kalbėjimas apie laisvę, lygybę, teisės viršenybę ir rinkos mechanizmus savo prigimtimi yra viršnacionalinis, peržengiantis lokalius kultūrinius tapatumus ir skirtumus. Liberalizmas konstruoja tokią politinės tvarkos paradigmą, su kuria galėtų ir turėtų sutikti bet kuris Žemėje gyvenantis individas. Teisės viršenybės idealas nėra susietas su kokia nors konkrečia politine erdve ar laiku. O valstybės suverenitetas (šiai sąvokai Kahnas skiria daug dėmesio) visada yra laikiškai ir geografiškai susietas su konkrečia bendruomene. Suverenitetas įkūnija bendruomenės politinę savivoką. Ją steigiančios prasmės yra substantyvios, o ne formalios, realizuojamos konkrečiu istoriniu momentu ir apribotos skaičiumi, taigi iš principo negalinčios aprėpti visos žmonijos.

Viena iš esminių politinį suverenitetą užtikrinančių prasminių struktūrų yra pasiaukojimas, tiksliau, pasiaukojimo galimybė, arba potencialumas. Filosofas nenori pasakyti, kad visi piliečiai būtinai norės ar entuziastingai lauks galimybės atiduoti savo gyvybę politinės bendruomenės labui; niekas labai džiugiai neina į savo galimą mirtį. Tačiau kiekvienas pilietis iš principo privalo įsivaizduoti kraštutinę situaciją, kai iš jo gali būti pareikalauta didžiausios aukos. Be šio įsivaizdavimo neįmanoma suvokti politiškumo ir buvimo piliečiu. Pasiaukojimas – nuolat egzistuojanti, niekad neišnykstanti galimybė, arba potencialumas, kuris gali ir nesimaterializuoti, tačiau kaip potencialumas jis apibrėžia piliečių politinės savivokos ir patyrimo galimybės sąlygas. Pilietis gali nugyventi saugų ir ramų gyvenimą, bet iš principo negali nugyventi gyvenimo be nuovokos, kad kiekvieną akimirką gali susiklostyti situacija, kuri iš jo pareikalaus

didžiausios aukos. Politiškumo požiūriu, šis potencialumas turi ne atsitiktinį ar empirinį, o ontologinį statusą, nes be jo iš principo neįsivaizduojamas buvimas piliečiu. Jei piliečio savivoka ir vaizduotė stokoja šio potencialumo, jis jau nebe pilietis, o kažkas kita – abstraktus individas, grynasis egoistas ar hedonistas, kuriam nerūpi niekas anapus jo paties malonumo ir siaurų interesų.

Liberalioji teorija ignoruoja pasiaukojimą, nes privilegijuoja protą, o protu pasiaukojimo paaiškinti neįmanoma. Racionaliu išskaičiavimu galima paaiškinti nebent visuomeninę sutartį; neatsitiktinai įtakingiausios liberalizmo teorijos yra visuomeninės sutarties teorijos, pradedant Thomu Hobbesu ir Johnu Locke'u, baigiant Johnu Rawlsu. Remiantis visuomeninės sutarties idėja, racionalių paskatų vedami mes perleidžiame valdžiai dalį savo prigimtinių teisių. Naujai įsteigta centralizuota valdžia turėtų užtikrinti saugumą. Kitaip tariant, norėdamas sumažinti smurtinės mirties baimę aš pasirašau visuomeninę sutartį, pagal kurią įsipareigoju nekenkti savo bendruomenės nariams, lygiai taip pat, kaip jie įsipareigoja nekenkti man. Šiuo atveju esminis impulsas yra smurtinės mirties baimės įveika, kurią laiduoja tam tikrų pamatinių žmogaus teisių apsauga. Ir štai šioje vietoje Kahnas mums primena paprastą, tačiau svarbų dalyką – realiai veikianti modernioji valstybė ne tik padeda išvengti mirties, bet ir pati jos dažnai pareikalauja. Jau nuo Hobbeso laikų liberalizmas susiduria su beveik neišsprendžiamu iššūkiu arba paradoksu: kaip visuomenine sutartimi paaiškinti valstybės organizuojamą priverstinį piliečių šaukimą į kariuomenę? Kaip liberali valstybė gali individo reikalauti atiduoti gyvybę už valstybę, kuri buvo sukurta tam, kad individo gyvybei daugiau nebekiltų pavojus ir rizika? Pasak Kahno, liberalai nesupranta, jog prierašumas, ištikimybė ir atsidavimas politinei bendruomenei yra ne sutarties ar racionalaus išskaičiavimo, bet meilės reikalas.

Analizuodamas liberalizmo politinę filosofiją Kahnas pastebi, kad liberalai paprastai laviruoja tarp dviejų polių: viena vertus, plėtodami visuomeninės sutarties teorijas jie remiasi universaliu protu, kita vertus, kalbėdami apie ekonomiką, rinką ir prekybą jie apeliuoja į visiškai subjektyvų ir reliatyvų interesą. Pripažindami tik protą ir interesą liberalai lemtingai pražiūri kitą svarbų žmogiškojo gyvenimo elementą – valią. Valia liberalizme pasirodo tik kaip šalutinė geba, kurios vienintelė funkcija – patvirtinti tai, ką nusprendė protas, arba įgyvendinti tai, ką diktuoja interesas. Valia neturi autonomiškos funkcijos liberaliose politikos teorijose. Kad

įsisažmonintume ir reabilituotume politinę valios reikšmę, turime atsigręžti į neliberalius pasaulio suvokimo šaltinius. Valia, kaip trečias savarankiškas veiksmą aktyvuojantis veiksnys šalia proto ir intereso, yra ta geba, kuri reiškiasi istorijoje ir ją kuria. Valia atsigręžia į prasmingą praeitį ir orientuojasi į prasmingą ateitį; tai nėra nei antlaikiškas protas, nei visiškai čiadabartiškas interesas. Valia sujungia universalumą su partikuliarumu ir šiuo atžvilgiu yra glaudžiai susieta su meile, kuri konkretybėje įžvelgia begalybę arba universaliją. Meilė išreiškia tikėjimą transcendentinę prasmę įkūnijančiu pasauliu. Todėl valios kuriamas pasaulis yra stebuklingas – jame bet kuris objektas potencialiai gali įgyti begalinę, neredukuojamą vertę. Tikėjimo pasaulį liberali teorija mato tik kaip grėsmę proto tvarkai. Ištremdami tikėjimą į privačią erdvę liberalai praleidžia pro akis, kad būtent tikėjimas riša ir palaiko viešojo politinio gyvenimo audinį. Liberalizmo atstovai meilę, valių ir tikėjimą apimančius dalykus siekia paaiškinti grynuoju protu, ir būtent čia įvyksta lemtingas prasilenkimas, nes nei meilė, nei tikėjimas nekyla iš proto. Šių reiškinų negali paaiškinti nei filosofinė proto koncepcija, nei ekonominė intereso samprata.

Šią kritiką galima iliustruoti pasitelkiant Johno Rawlso teisingumo teoriją. Kaip žinome, šios teorijos pagrindas ir pamatinė prielaida yra vadinamoji pirminė pozicija, į kurią patenkama užėinant už „nežinojimo uždangos“ (angl. *veil of ignorance*)¹⁸. Pirminėje pozicijoje žmogus yra potencialiai bet kas ir šia prasme niekas – jis yra grynas protas ir grynoji potencialybė, nepriklausanti nuo jokios vietos, laiko ar tapatumo. Jam nebūdinga niekas, tik bylojimas objektyvaus, grynojo proto balsu. Šia prasme geografiškai ir simboliškai liberali bendruomenė nežino jokių ribų. Lygiai taip pat ir laiko požiūriu liberalui reikšminga praeitis yra ne konkreti realios bendruomenės praeitis, o įsivaizduojama, abstrakti, dirbtinai konstruojama pirminės pozicijos praeitis (taigi „praeitis“ tik kabutėse). Svarbiausias tokios fikcinės įsivaizduojamybės momentas yra visuomeninės sutarties pasirašymas. Akivaizdu, kad tai nėra realios praeities momentas. Pirminė pozicija yra antlaikiška fikcija, kuria bet kada ir bet kur kaip kritiniu instrumentu gali pasinaudoti kiekvienas žmogus. Savo ruožtu reali praeitis liberaliose teorijose pasirodo tik kaip grėsmė – barbarybės, prietarų arba klaidų šaltinis bei regreso prisiminimas. Norisi pamiršti istoriją ir veikliai žengti į naują šviesų rytojų, nes jis neišvengiamai bus racialesnis ir moralesnis.

¹⁸ John Rawls, *A Theory of Justice*, Belknap Press, 1971.

Kahno teigimu, modernusis liberalizmas yra politinė etika, kurios epicentre yra nuolat diskutuojantis, viskuo abejojantis kritiškas individas. Liberalams atrodo, kad moralinės nesėkmės arba klaidos kyla iš nenoro diskutuoti ir kritiškai užklausti asmens apie jo išpažįstamas vertybes. Jie siekia įtvirtinti tokią individo savivoką, kad jis galėtų įsivaizduoti esąs bet kuo ir be perstojo keisti savo tapatybės parametrus. Tai iš Apšvietos laikų mus pasiekiantis moralinis idealas. Politiškai jis reiškiasi kaip negatyvios laisvės ir žodžio laisvės advokatavimas. Kahno žodžiais, liberalizmas politinę bendruomenę įsivaizduoja kaip išplėstinį universitetą, o politinę retoriką – kaip filosofinę diskusiją universiteto auditorijoje.

Liberalizmo teoretikai nemato, jog modernusis Vakarų politinis gyvenimas apima ne tik teises ir saugumą, bet ir pasiaukojimą; ne tik kontraktą, bet ir meilę. Liberalai politiką įsivaizduoja kaip konstruojamą dalyką, o Kahnas pabrėžia, kad politika nėra vien konstruktas – tai gyvenimo būdas, tam tikra bendruomeninė kultūrinio gyvenimo forma, kuri negali būti paremta vien protu. Liberalai nesugeba paaiškinti, kaip valstybė gali pareikalauti tiek daug savo piliečių aukų, ir lygiai taip pat jie neįstengia paaiškinti tokio fenomeno kaip išdavystė. Taip lieka nepaaiškinta itin svarbi politinio patyrimo dalis. Dar daugiau: liberalizmo atstovai nemato ir nepripažįsta, kad liberalia save vadinanti valstybė yra struktūriškai priklausoma nuo neliberalių etinių impulsų ir prasmės šaltinių. Šį aspektą yra gerai išaiškinęs Alasdairas MacIntyre'as:

Kiekvienai politinei bendruomenei, išskyrus itin išimtinės sąlygas, reikia nuolatinių ginkluotųjų pajėgų jos minimaliam saugumui užtikrinti. Ji privalo reikalauti, kad šioms ginkluotosioms pajėgoms priklausantys žmonės būtų pasirengę paaukoti gyvybę bendruomenės saugumo labui ir kad jų pasiryžimas tai padaryti nepriklausytų nuo to, ar jie konkrečiu atveju laiko savo šalį teisia ar neteisia; šis atvejis turėtų būti vertinamas pagal kokį nors standartą – neutralų ir nešališką jų bendruomenės ir kitų bendruomenių interesus atžvilgiu. O tai reiškia, jog geri kareiviai negali būti liberalai ir savo veiksmais iš tiesų privalo įkūnyti bent jau nemenką dozę patriotizmo moralės. Tad kiekvienos valstybės, kurioje plačiai pritariama liberaliajai moralei, politinis išlikimas priklausys nuo to, ar joje yra pakankamai daug liberaliosios moralės nepripažįstančių jaunų vyrų ir moterų. Šiuo atžvilgiu liberalioji moralė linkusi naikinti socialinius įsipareigojimus¹⁹.

¹⁹ Alasdair MacIntyre, „Ar patriotizmas yra dorybė?“, in: J. Kis (sud.), *Šiuolaikinė politinė filosofija: antologija*, vertė V. Radžvilas, Vilnius: Pradai, 1998, p. 520.

Politinė tauta, valstybė ir tikėjimas

Kahnas laikosi požiūrio, kad meilę, išdavystę ir pasiaukojimą galima suprasti tik iš politinės teologijos arba pilietinės religijos perspektyvos. Kitaip nei liberaliojoje teorijoje, politinės teologijos centre yra ne sutartis, o pasiaukojimas. Moderniaisiais laikais įvyko sekuliarizacija, tačiau transcendentinės prasmės orientyras niekur nedingo, tik pasikeitė jo vieta ir objektas. Ikimoderniais laikais tai buvo Dievas ir jo vietininkas žemėje (monarchas), o moderniaisiais laikais tikėjimas persikėlė į kitą vietą – nuo šiol galutinės prasmės nešėja yra tauta, arba liaudis (angl. *popular sovereign*). Tauta tampa naujuoju absoliutu, skirtingas kartas jungiančiu ir pavienį individą pranokstančiu prasmės šaltiniu. Nėra sutarimo dėl nacionalinio suvereniteto pagrindo, teoretikai pabrėžia pilietinio ir etninio nacionalizmo skirtumus, bet, nepaisant šių skirtumų, valstybė virsta naująja simboline transcendentinės prasmės vieta, kuri visada pranoksta savo konkrečias institucines išraiškas. Valstybė yra daugiau nei dabartinė valdžia ar valdančioji dauguma. Būdama susieta su sakralia valstybingumo praeitimi valstybė įgyja kur kas fundamentalesnę reikšmę – čia įžengiamo į tikėjimo sritį²⁰. Buvimas piliečiu nėra vien šaltas, neutralus teisių turėjimas ar reikalavimas – tai ir įsipareigojimas, įsiprasminimas, atsidavimas kažkam aukštesniam už savo individualią egzistenciją. Kahnas manytu, nacija yra ne kas kita kaip tikėjimo bendruomenė, kurios horizonte visuomet bent potencialiai numanoma visiško sunaikinimo galimybė, kurianti absoliučios atsakomybės ir pasiaukojimo imperatyvus.

Šis aspektas išryškėja žvelgiant ir iš kitos pusės, ne vien iš piliečių atsidavimo perspektyvos: šiais laikais bet kuris pilietis gali tapti politinio išpuolio prieš valstybę ar tautą objektu. Kalbėdamas apie JAV politinę vaizduotę Kahnas ypač pabrėžia Rugsėjo 11-ąją, kai Al-Qaeda's teroristai sunaikino iš pažiūros visiškai niekuo dėtus JAV piliečius. Žiūrint moderniosios demokratijos aspektu, jie buvo valstybės dalis, tad tie, kurie siekė atakuoti valstybę, tam tikra prasme logiškai ir pagrįstai pasirinko atakuoti atsitiktinius jos narius – mat kiekvienas amerikietis yra integrali Amerikos suvereniteto dalis. Lygiai taip pat ir po šio išpuolio patys amerikiečiai kanonizavo ir sakralizavo kare su terorizmu kritusias aukas – buvo akcentuojama, kad „jie mirė dėl mūsų“. Tai politinės teologijos momentas: per

²⁰ Paul W. Kahn, *Political Theology: Four New Chapters on the Concept of Sovereignty*, Columbia University Press, 2011.

šį išpuolį žuvę žmonės tikrai savęs nesuvokė kaip aukos valstybės labui, prieš pat mirtį jie greičiausiai galvojo apie išgyvenimą ir savo artimuosius, tačiau *post factum* pati politinė bendruomenė sakraliai įprasmino jų auką. Dar tiksliau sakant, būtent politinė bendruomenė iš pažiūros beprasmę jų smurtinę mirtį simboliškai perinterpretavo ir transformavo į prasmingą auką. Politinės teologijos veikimą liudija ir tai, kaip per šį išpuolį į griūvančių dangoraižių vietą, į patį rizikos epicentrą skubėjo amerikiečių gelbėtojai (angl. *first responders*). Dalis jų taip pat žuvo. Bet tai nebuvo beprasmė individuali mirtis – ji įsirašė į tą patį iš kartos į kartą perduodamą nacionalinį patriotinį pasakojimą, kuris prasideda dar nuo Tėvų steigėjų (angl. *Founding Fathers*). Šiuos pasiaukojimo aktus pirmiausia įkvėpė valia, drąsa ir pareiga, o ne racionalus išskaičiavimas, argumentų „už“ ir „prieš“ svėrimas ir juo labiau ne asmeninių ekonominių interesų protegavimas. Norint paaiškinti tokius veiksmus proto ir intereso nepakanka.

Liberalizmo teoretikai negali paaiškinti šio politinės teologijos elemento, be kurio neįsivaizduojama modernioji politinė tikrovė. XX a. jiems turėtų atrodyti kaip visiška anomalija – jis pažymėtas milijonų už tėvynę atiduotų gyvybių. Politinė aistra ir kvazireliginis entuziazmas, išsprogsiantis karo metu, liberalams atrodo tik kaip pavojingas archajinių tikėjimo formų protrūkis, o ne fundamentali politiškumo raiškos forma. Taigi nestebina, kad liberalai trokšta pabėgti nuo istorijos, nes ji primygtinai primena, jog praktiniame gyvenime dažnai veikia visiškai kitos jėgos ir veiksniai, toli gražu ne vien diskusija ar racionalus argumentavimas. Jei kas ir įrodo, kad valstybė nėra išplėstinis universitetas, tai XX a. istorija. Mūsų egzistenciniame horizonte, bent jau kaip potenciali galimybė, visad šmėžuoja mintis, jog kritiniu atveju valstybė gali mus pašaukti jos gynybon. Tuomet nebetenka prasmės liberalų taip akcentuojama privačios ir viešosios erdvės perskyra. Bent potencialiai aš niekada nesu vien privatus asmuo. Liberalai liaudies suverenitetą suvokia tik kaip balsavimo mechanizmą, daugumos valdžią ir yra akli kitiems jau aptartiems prasmės šaltiniams, kurie rūpi patiems piliečiams. Jie nemato, kad piliečiai tautą ir valstybę suvokia kaip viršlaikišką (arba translaikišką²¹), skirtingas kartas, praeitį ir ateitį jungiantį, konkretų, unikalų, gyvybiškai svarbų, atsidavimo, rūpesčio ir potencialios aukos reikalaujantį prasmės šaltinį. Jie neatpažįsta, kad tikroji prasmė žmogaus gyvenime tveria kažkur tarp

²¹ Paul W. Kahn, „Political Time: Sovereignty and the Transtemporal Community“, *Cardozo Law Review*, 28 (1), 2006, p. 259–276.

universalaus proto ir privataus intereso – intersubjektyvioje socialinės vaizduotės ir politinio sakralumo terpėje. Kahnas formuluoja dar tiesmukiau: liberalizmo politinė teorija yra ne iš šio pasaulio, ji skirta pasauliui be politikos, istorijos ir meilės.

Tokia vienpusiška liberalizmo politinė teorija yra glaudžiai susijusi su liberalų privilegijuojama siaura moralės samprata. Moralę liberalai supranta kaip kylančią vien iš grynojo proto, tad meilės jie nelaiko moralės dalimi. Meilė, jų požiūriu, yra pernelyg subjektyvi, šališka ir partikuliari – moraliniai teiginiai turėtų būti universalūs, belaikiai ir beviečiai. Liberalams sunku pripažinti, kad kai kurie esmingai svarbūs moraliniai gebėjimai yra kultivuojami būtent intersubjektyvioje terpėje. Asmens moralinis patyrimas gerokai susiaurinamas, kai suvedamas vien į nešališką, nuo specifinio tapatumo atsietą loginį argumentavimą. Šis Kahn argumentas galioja kalbant ir apie tarpasmeninį, etinį lygmenį. Pavyzdžiui, kai ištikus nelaimei vandenyje, motina ar netgi visiškai nepažįstamas žmogus nusprendžia pasiaukoti dėl skęstančio vaiko. Individualistinis racionalumas, kuriuo grindžiama liberalioji moralė, negali paaiškinti tokių veiksmų. Tai nereiškia, kad liberaliosios moralės argumentai yra klaidingi. Tiesiog gyvenime veikianti moralė nesiformuoja ir nesiskleidžia *in abstracto*. Taip, mes norime, kad mūsų vaikai būtų geri, padorūs ir teisingi, bet mes mylime būtent juos, mūsų vaikus, o ne juose besiskleidžiančius abstrakčius moralinius idealus. Meilės patyrimo konkretybė eina pirmiau bendrybės. Nei moralė, nei politika negali būti suvesta vien į universalias taisykles. Žvelgiant iš racionalistinės perspektyvos, lieka daug neapartų ir neišaiškintų kertinių moralinio ir politinio patyrimo elementų.

Kitaip nei liberalai, Kahnas postuluoja viešo ir privataus gyvenimo glaudų ryšį ir tęstinumą. Šį tęstinumą grindžia meilės patyrimas. Šeimyninio ir politinio gyvenimo ontologija turi svarbių panašumų. Jos abi pranoksta liberalų individualizmą, nes jų epicentre yra ne individas, o kažkas daugiau už individą, jo egzistenciją formuojanti aukštesnė prasme – šeima arba politinė bendruomenė. Piliečių mąstysenoje šios ontologijos dažnai susipina: tarkime, prieš puolimo akivaizdoje gindamas valstybę aš sykiu ginu ir savo šeimą. Taip, atsisakęs kolaboruoti su okupantu ir pralaimėjęs kovą potencialiai statau savo šeimą į pavojų, tačiau ar susitaikėliškas, konformistinis gyvenimas nėra gėdingesnis už mirtį? Šis moralinis klausimas iškilo ir partizanams, ir Romui Kalantai, ir Sausio 13-osios gynėjams. Gindami valstybę jie gynė ir orų savo šeimos, artimųjų gyvenimą. Orumas jiems buvo neatsiejamas nuo politinės laisvės,

o šeima ir politinė bendrija sudarė vientisą prasmingo gyvenimo horizontą. Šis aspektas liečia giliausius asmens tapatumo klausimus. Kahno teigimu, mes žinome, kas esame, tik tada, kai žinome, dėl ko esame pasiryžę aukotis.

Kaip teisės filosofas Kahnas nemažai dėmesio skiria amerikietiškam požiūriui į teisę. Jis pabrėžia, kad amerikiečiams teisės šaltinis visuomet buvo tauta arba liaudies suverenai, o ne abstrakčios normos. Dėl šios priežasties amerikiečių politinei vaizduotei iki šiol nėra lengva priimti tarptautinės teisės idėją. Jie nenori subordinuoti savo nacionalinės teisės tarptautinės teisės jurisdikcijai, nes tada kiltų klausimas, kodėl reikia paklusti įstatymams, kurių šaltinis nežinomas (abstrakčios normos, universalus protas) arba svetimas (beveidžiai biurokratai kokioje nors tolimoje, jiems neatskaitingoje institucijoje). Kitaip tariant, teisės normų šaltinis turi būti konkretus ir specifinis, istoriškai įkūnytas realaus suvereno balsas ar bent jau jo mandatas. Todėl Amerikoje, kuri tikrai nėra abejinga teisei ir teisės viršenybės idėjai, tokią svarbią funkciją atlieka Aukščiausiasis Teismas. Jo teisėjai yra savotiški demokratijos šventikai, sergstintys fundamentalų amerikiečių nacijos ryšį su konstitucija ir revoliucija, kurios sukūrė Jungtines Amerikos Valstijas, o drauge ir fundamentalų ryšį tarp dabarties ir praeities, tarp esamos politinės tikrovės ir pamatinio, lemtingiausio praeityje padaryto, krauju aplaistyto amerikiečių politinio sprendimo. Respublikoje turi būti instancija, išsauganti ir perduodanti ateities kartoms revoliucijos pažadą ir prasmę, neleidžianti išduoti ar išniekinti revoliucijos dvasios bei pamatinių konstitucijos principų.

Plati interesų sritis ir problematika paskatino Kahną gilintis į tokias temas kaip gynybos biudžetas, politinis smurtas, kova su terorizmu, galimas abipusis branduolinis susinaikinimas ir teroristų kankinimai. Šiomis temomis liberalizmo teoretikams kalbėti nepatogu, todėl, tarkime, teroristų kankinimą jie iš principo atmeta kaip prieštaraujantį pamatinėms žmogaus laisvėms ir teisėms. O Kahnas teigia, kad piliečiai ir kariuomenė negali nemąstyti apie vadinamąją hipotetinę tiksinčios bombos situaciją, kai kyla grėsmė, jog bus susprogdinta bomba ir žus daug piliečių, o tu esi sulaukęs teroristą, kuris žino, kur padėta bomba, tačiau šios informacijos neatskleidžia. Kyla klausimas: ką reikėtų daryti tokioje situacijoje? Ką daryti, jei tai branduolinis, cheminis ar biologinis ginklas? Tai yra, Schmitto žodžiais tariant, išimtinė situacija – liberaliems teoretikams ji svetima. Tačiau politiniams veikėjams ir piliečiams tokie samprotavimai apie galimas išimties situacijas yra sudėtinė politinės vaizduotės dalis.

Tai, kas liberalams atrodo kaip iš principo amoralu, politinės teologijos atstovui regisi kaip rūpestio piliečiais, pasiaukojimo jų labai reikalas. Žiūrint iš šio požiūrio taško kyla klausimas: ar moralu ir teisinga nepadaryti visko, kad išgelbėtum tūkstančių savo bendrapiliečių gyvybes? Tokios situacijos smarkiai komplikuoja svarstymus apie politikos ir moralės santykį. Čia užtenka pasakyti, jog politinės teologijos perspektyva gali smarkiai pagilinti mūsų supratimą apie šį santykį. Užsidėjus politinės teologijos akinius iškyla esminis klausimas: kas gali būti moraliau ir teisingiau nei rūpestis mūsų bendrapiliečiais? Net jei šis rūpestis pažeistų vieno ar kito pavienio individo teises.

Baigiant verta dar sykį pabrėžti: Kahnas neneigia liberalizmo principų reikšmės ir teisėtos vietos moderniojoje politikoje. Ir teisės viršenybė, ir žmogaus teisės turi savo vietą tiek JAV, tiek bet kurios kitos Vakarų valstybės gyvenime. Tačiau jis nori parodyti, kad šalia teisės mes visada turime matyti pasiaukojimą, šalia teisingumo – meilę, šalia teismo ar parlamento – kariuomenę ir partizanus. Kahnas siekia išplėsti mūsų mąstymo apie politiką horizontus ir parodyti, kad mus supančioje politinėje tikrovėje yra daugybė svarbių patyrimo sąlygų ir aplinkybių, kurios yra nepagrįstai ignoruojamos liberalizmo politinėse teorijose. Lietuvių skaitytojams, svarstantiems apie egzistencinius pasirinkimus galimos Rusijos agresijos akivaizdoje, Kahno knyga neabejotinai atvers naują perspektyvą ir galimybę šviežiai permąstyti svarbiausius mus, kaip piliečius, liečiančius klausimus.